

MUTAFAKKIRLAR ILMIY MEROSIDA OLAMNI ANGLASH VA YOSHLAR MA'NAVIYATINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Mamadaliyev M.U.

Tayanch soʻzlar: olam, inson, tarbiya, axloq, taʼlim, aql, maʼnaviyat, dunyoqarash.

Ключевые слова: вселенная, человек, образование, мораль, воспитание, разум, духовность, мировоззрение.

Key words: universe, human, education, morals, education, mind, spirituality, worldview.

Bilishning mohiyati va uning mazmuni bilan bogʻliq fikrlar tahlili uzoq oʻtmishga borib qadaladi. Insonlar qadim zamonlardan oʻzlarini oʻrab turgan dunyo, unda yuz berayotgan narsa va hodisalar mazmuni va mohiyatini oʻrganishga xarakat qilganlar, ularning qadri qimmatini va ahamiyatini haqida fikr yuritganlar. Vaqt oʻtgan sari tabiat va jamiyat rivoji davomida falsafiy bilimlar koʻlami yanada kengayib, ularni hal qilishning ahamiyati kengayib bormoqda. Bu borada falsafa inson ongini tafakkurini, uning maʼnaviyatining rivoji va dunyoqarashini shakllantirish masalasi falsafaning asosiy vazifasidir. Voqelikning eng umumiy qoidalari ham inson uning maʼnaviy yetuk, fozil va fidoyi inson etib kamol toptirishdir.

Inson uchun qaygʻurish, dunyoqarashini shakllantirish, uning erkin boʻlishi, ozod va hur yashashi, madaniy-maʼnaviy, axloqiy jihatdan kamol topishi hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarining yuksak darajada eʼzozlanishi va hurmat qilinishi zarurligi haqidagi fikrlar falsafiy bilimlar yuzaga kelgandan buyon mavjuddir. Shu nuqtai nazardan qaraganda hech qachon eskirmaydigan va ahamiyatini aslo yoʻqotmaydigan asosiy masalasi dunyoni falsafiy tushunishdir. Jamiyat tarixida juda koʻplab keskin oʻzgarishlar, tub burilishlar boʻlib, xilma-xil gʻoyalar, qarashlar, taʼlimotlar oʻzgarib, yangilanib turgan boʻlsada, inson mohiyati muammosi, uning odob-axloq maʼnaviyati masalasi hech qachon faylasuflar diqqat eʼtiboridan chetda qolgan emas. Ayniqsa, insonning ichki dunyosi, kayfiyatlari, qiziqishlari, ruhiy iztiroblari masalasi mutakkurlarni azal-azaldan qiziqtirib kelgan va tashvishga solgan.

Butun borliqning ko'rki va sharafi bo'lgan insonda odamiylikning hamma ajoyib jihatlari mavjud. Inson boshqa jamiki narsalardan mumtoz, hamma mahluqotlardan eng ulug'idir. Inson ulkan izzat va hurmatga loyiqdir. Bu borada Alisher Navoiy xazratlari olam va odam mohiyati haqida ko'p bosh qotirganligi, tiriklik va o'lim sabablari ustida muttasil mulohaza yuritgan, inson hayotining maqsadi, tabiat va jamiyat sirlarini tushunishga intilgan. Uning chuqur bilim, keng dunyoqarash, katta hayotiy tajribasi, insoniyatni teran tafakkur va shoirona o'tkir nigoh bilan uyg'unlashgan fikr mulohazalari, falsafiy xulosalari hikmat kabi jaranglashi sababalari ham shundandir. Chunonchi, shoir olamning yaratilishi to'g'risidagi ko'p yillik mushohadalarining natijasi sifatida dunyoda bir qil ham behuda yaratilmagan, basharti, men unda biror xato ko'rsam, bu olamning nomukammalligidan emas, balki mening nuqtai nazarimning xato ekanligidandir, degan teran va haqqoniy bir fikrni bayon etadi. Shuningdek alloma o'zining «Vaqfiya» asarida, «Butun osmon va osmondagi jami narsalar, butun yer yuzi va yer yuzidagi jami narsalar, hamma dengizlar va unda mavjud bo'lgan hamma narsalar, hamma mamlakatlar va ularda bor jami ne'matlar - bari, eng yaxshi narsalar inson uchun, uning baxt-saodati uchun yaratilgan, bularning jami - insonga xizmat qilmog'i kerak» deb yozgan edi.

Alisher Navoiy "Hayrat-ul abror" dostonida bilish jarayonini badiiy iboralar orqali quyidagicha tasvirlaydi "Insonning miyasi va tani qo'rg'ondir, moddiy borliq esa shu qo'rg'on (podshoh)ni tashqi muhit(mamlakat) bilan bog'lovchi yo'llardir va nihoyat xotira xazinabon barcha injularni(ma'lumotlarni) yig'uvchi shaxsdir" deb ta'riflangan.

Inson dunyoda eng murakkab, oliy mavjudot, tabiatning yuksak mahsuloti, hayot gulidir. Insonning buyuk va bebaholigi aql-idrok va tafakkurga ega bo'lganligidadir. Aql-idrok sohibi bo'lganligi uchun u real dunyodagi voqealarni biladi, ilmu-tafakkuri, dahosi, mehnati, salohiyoti bilan dunyoni boshqaradi. Insonda buyuk mutafakkirlarimiz ta'kidlaganlaridek, bebaho marvarid aql-zakovat mavjud. Unda tabiat va jamiyatning sir-asrorlarini va yuksak cho'qqilarini bilish qobiliyati mujassamdir. Falsafa fani zamirida shakllanadigan falsafiy bilim oliy mavjudot bo'lgan insonning mohiyatini ochish, ichki dunyosi, odob-axloqi, orzu-intilishlari, ma'naviyatini bilib olish va undan tegishli xulosalar chiqarishga katta yordam beradi. Falsafiy fikr asosida shakllanadigan ilmiy dunyoqarash insonning ichki ma'naviy dunyosi, uning qiziqishlari, e'tiqodi, tushunchalari ming yillar mobaynida shakllanadi, ongida mustahkamlanib boradi, deb ko'rsatadi. Shunga ko'ra siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy munosabatlardagi tub o'zgarishlarning mahsuli bo'lgan inson ongidagi o'zgarishlar birmuncha murakkabroq bo'lib ma'lum vaqt

ichida yuz beradi. Obektiv olamda sodir bo'lgan yoki bo'layotgan hodisalar, ularning umumlashmalari asosida inson tushunchalari, ongi, fikri shakllanadi.

Falsafa fanida belgilab berilganidek, insonning qiziqishlari, talab va ehtiyojlari, shaxsiy manfaatlarini zaruriy ravishda e'tiborga olmasdan, ularni amalga oshirish chora-tadbirlarini ko'rmasdan turib, odamlarning kuch-qudratidan va imkoniyatlaridan unumli, oqilona foydalanib bo'lmaydi. Har qanday jamiyat odamlarning, oddiy kishilarning talab va ehtiyojlarini qondirish masalasi bo'yicha amaliy tadbirlarni ko'rgan taqdirda eng murakkab muammolarni bemalol hal qila oladi. Jamiyat manfaati bilan alohida inson va alohida shaxs manfaati o'rtasidagi mutanosiblik bo'zilib, ular o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga kelib, inson va uning manfaatlari e'tibordan chetda qolib ketgudek bo'lsa, jamiyat taraqqiyotini hatto tasavvur ham qilib bo'lmaydi. Ulkan ijtimoiy-tarixiy vazifalarni hal etishda intizom, qat'iylik, talabchanlik va qat'iy intizom ularga ko'rsatiladigan mehr-shafqat va e'tibor bilan qo'shib olib borilishi kerak. Insonlarni yuqoridan beriladigan qarorlar va ko'rsatmalarni shunchaki ijro etuvchi irodasiz va tuyg'usiz temir robotlar deb tushunmaslik lozim. Har bir insonda or-nomus, nafsoniyatini yerga uradigan, uning maqsad va niyatlari, talab-yehtiyojlarini bayon etilishiga yo'l qo'yilmaydigan darajada bo'lsa, bu muqarrar ravishda ishonchsizlikka, umidsizlikka olib keladi, insonning ijodiy faoliyatini, mustaqilligini susaytiradi. Bundan jamiyat, xalq, millat katta zarar ko'radi. Inson mavjud ekan, uning shaxsiy manfaatlari ham albatta mavjud bo'ladi. Har bir inson jamiyatdagi boshqa odamlar bilan birga umumiy bo'lgan manfaatlarga egadir va ayni zamonda, uning o'ta shaxsiy, faqat o'zigagina xos bo'lgan talab-istaklari, qiziqishlari ham bor.

Jahon falsafasining tarkibiy qismi bo'lgan Sharq falsafasida insonda ikki qarama-qarshi asos: modda va ruh mavjudligi alohida ta'kidlanadi. Ana shu ikki asos inson vujudida mutanosib bo'lishi, biri ustuvorlik qilib, boshqasi orqada qolib ketmasligi kerak. Agar shu tartib bo'zilib, moddiylik ruhdan ustun kelib, ruh jism qo'lga aylanib, unga xizmat qilgudek bo'lsa, unda inson amaliy fazilatlarini keyinga surib tashlanadi. Aksincha, ruhiy-ma'naviy tomonlari taraqqiy etgan insonlarda aqlu-zakovat, insofu-diyonat, odobu-axloq, ilmu-ma'rifat, molidunyoga berilish, havoiiy nafslarga qul bo'lish singari xato va nuqsonlardan ustuvorlik qiladi. Ruhiy-ma'naviy jihat - insonni inson qiladigan, uning hayotini guzallashtiradigan fazilatlaridir. Ma'nan, ruhan, axloqan kamol topgan inson, nafsning quliga aylanib qolmaydi, ta'magirlik qilmaydi, yeb-ichishni, boylik to'plashni hayotning mazmuni, yashashdan maqsad deb tushunmaydi. Bunday inson olam sir-asrorlaridan xabardor bo'ladi, o'zi va o'zgalarni xurmat qiladi, qadrlaydi, o'zligini anglab yetadi, milliy tili, tarixi, madaniyati, urf-odatlarini, qadriyatlarini yuksak darajada e'zozlaydi, ular bilan faxrlanadi. Ruhiy-ma'naviy

boylik insonni behad go‘zallashtiradi va ayni paytda uni yomon xislatlardan qutqaradi, noto‘g‘ri yo‘ldan qaytarib to‘g‘ri yo‘lga boshlaydi, adolat uchun kurashishiga, xalq yo‘lida kamarbasta bo‘lishiga da‘vat etadi. Inson vujudi, amaliy faoliyati, fe‘l-atvorida ruhiy-ma‘naviy tomonlar keyinga surib tashlanib, bema‘ni hislar va nafs lazzatlariga berilishi g‘oliblik qilsa, unday inson nafs tuzog‘iga ilingan, nafi esa uning eng xatarli dushmani, ichidagi g‘animiga aylangan bo‘ladi. Agar nafs to‘xtovsiz rivojlanib boraversa, unga vaqtida qarshilik qilinmasa, inson kundan-kunga to‘g‘ri yo‘ldan ozaveradi va ma‘naviy qashshoqlashib boradi. Nafsga erk berib, mol-dunyo to‘plashga berilib ketgan, o‘zgalarni o‘ylamaydigan, boshqalar tashvishi bilan kuyib yonmaydigan odam odamiylikdan chiqishi natijasida el-yurt e‘tiboridan chetda qoladi. Nafs hakim bo‘lgan ko‘ngillardan ruh-ma‘naviyat chekinadi. Kungil butunlay nafs diyoriga aylanadi. Bu ko‘ngil hech kimga yaxshilik keltirmaydi. Barcha razilliklaru zo‘ravonliklar, barcha insofsizliklaru makru hiylalar va oqibatsizliklar, bularning hammasi nafs tufaylidir, nafs bandasi bo‘lib qolishning oqibatidir.

Insonni moddiy manbalar oziq-ovqat, kiyim-kechak bilan ta‘minlash mumkin, lekin nafsigal erk bergan, insonni ko‘zini mol-dunyoga tuydirib bo‘lmaydi. Hadisi sharifda aytilishicha, “Agar odam bolasining bir vodiy tillasi bo‘lsa, u kishi ikki vodiy tillosi bo‘lishini yaxshi ko‘radi. Uning og‘zini tuproqdan boshqa narsa to‘ldira olmaydi”. Bandaning molu dunyoga qo‘ygan hirsu ikki och bo‘rining qo‘y podasiga qilgan tajovuzidan ko‘ra zararliroqdir. Zero, bu bilan o‘z dini-iymoniga putur yetkazadi. Insonni ma‘naviy, axloqiy jihatdan bezaydigan ajoyib fazilatlaridan biri - halol, pokiza yashash, birovlarning xaqiga zarracha bo‘lsada hiyonat qilmaslikdan iboratdir. Sharqning buyuk faylasuflari, birinchi navbatda diniy allomalar, shayxlar, so‘fiylar halol yeb ichib, pokiza yashashni targ‘ibot, tashviqot etibgina qolmasdan, bu masalada o‘zlari shaxsan namuna ham bo‘lganlar. Ilmiy va diniy allomalar harom taomni yoqtirmaganlar, ko‘plari hatto shoxu-amirlarning tuhfasini ham qabul qilmaganlar va boy-amaldorlarning mol-mulkini harom deb e‘lon qilganlar. Qo‘lidan ish keladigan har bir olimu-fuzalo, so‘fiyu-shayx foydali mehnat bilan shug‘ullangan, faqat o‘z mehnati bilan topilgan nonni halol deb bilishgan.

Masalan, Ahmad Yassaviy dehqon bo‘lgan, Shayx Ibrohim Ozariy g‘isht teruvchi, Shayx Bannon hammollik qilgan, Shayx Abulhasan duradgorlik bilan shug‘ullangan, Bahovuddin Naqshband gul naqshlagan, Bahovuddinning piri Sayd Kulol kulolchilik qilgan va paxsa urgan. Shayxlar va ulamolar atrofidagi darveshlar, shogirdu muridlar ham birgalashib qo‘rg‘on qurganlar, vaqf yerlarida ishlaganlar, bog‘dorchilik, cho‘ponlik bilan shug‘ullanganlar. Ularning hammasi tasavvuf falsafasining «luqmai halol» qoidasiga qat‘iy amal qilganlar. Falsafa

borliqning umumiy rivojlanish qonuniyatlarini o'rganib, kishilarda olam haqida yaxlit ilmiy tasavvur, dunyoqarash hosil qiladi. Falsafiy dunyoqarash kishilarga insonni qurshab turgan moddiy olamda ruy berayotgan xilma-xil hodisa va jarayonlar mohiyatini bilib olishda katta yordam beradi. Falsafiy dunyoqarashga ega bo'lgan inson o'ziga ishonib topshirilgan vazifaga ko'r-ko'rona ravishda emas, balki ongli va ijodiy yondashadi, aql-idrok asosida ish ko'radi, jamiyat, xalq va millat oldidagi burchi va mas'uliyati nimadan iboratligini chuqur his etadi, o'tmish avlod-ajdodlari bilan faxrlanadi, milliy urf-odatlar, milliy qadriyatlar, sharqona odob-axloq va madaniyatni tiklash va rivojlantirish o'zining sharfli vazifasi ekanligini tushunib yetadi. Falsafiy bilimli va dunyoqarashi rivojlangan inson hech qachon milliy manfaatlar qobig'ida o'ralib qolmaydi shu bilan birga milliy qadriyatlar bilan kifoyalanib, jahon madaniyati, boshqa xalqlarning ma'naviy boyliklarini o'rganish bilan mashg'ul bo'ladi. Dunyodagi biror bir xalq faqatgina o'z milliy madaniyati boyliklari doirasidagina rivojlana olmaydi. Milliy xudbinlik yo'ldan borish xar qachon xam naf keltirmaydi. Milliy manfaat, milliy madaniyat qobig'ida cheklanib qolgan inson o'zini ham, xalqini ham to'la kamol topish imkoniyatidan maxrum qiladi. Faqat milliy madaniyatlardan, ularning imkoniyatlaridan boshqa narsani ko'ra olmaslik g'oyatda xatarlidir.

Ma'naviy yuksak ilmiy dunyoqarash madaniyatiga ega bo'lgan inson milliy qadriyatlar bilan umuminsoniy qadriyatlarni bir-biridan o'zaro ajratib tashlamaydi, ularni dialektik birlikda olib qaraydi. Shu sababli ana shu birlik asosidagi o'zaro boyish hisobiga jahon xalqlarining madaniyatlari, umuminsoniy qadriyatlari rivojlanishi mumkin. Shu nuqtai nazardan ham mutafakkirlar ilmiy merosida inson ma'naviy faoliyatiyati masalasiga ham alohida e'tibor qaratilib ma'naviyat insonning asosiy fazilatlarini sifatida e'zozlanadi. Ma'naviyatning shakllanishi va rivoji borasidagi xususiyatiga ega bo'lganligi tufayligina odam farzandi inson degan buyuk va sharfli nomga muyassardir. Insonni inson qilgan asosiy fazilat yeb-ichishi, zurriyot qoldirishi, tabiiy ehtiyojlarini qondirishida emas, balki jismoniy va ijodiy mehnat qilishi, aql-idrok va tafakkurga ega bo'lishi, fikrlay olishi hamda uni madaniyat va ma'naviyat sohibi bo'lganligidadir. Shu ma'noda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev aytib o'tgannidek .... "bugun ma'naviyat boshqa sohalaridan o'n qadam oldinda yurishi kerak, ma'naviyat yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi shart! Shu maqsadda xalqimiz, ayniqsa, yoshlar o'rtasida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni sifat va mazmun jihatidan mutlaqo yangi bosqichga ko'tarishimiz lozim" deb aytib o'tganlari bejis emas.

Sirtidan qaraganda boshqa sohalarining ma'naviyati bilan o'zaro aloqasi yo'qday bo'lib ko'rinishi mumkin. Aslida esa buning tamomila teskarisidir. Jamiyat hayotida yuksak ma'naviyat shakllanmas ekan unda boshqa xech bir soxaning

taraqqiyoti ham bo'lmaydi. Yoshlar ongida umuman jamiyat hayotida ma'naviy o'nglanish, ma'naviy poklanish harakatlari bilan tamomila uyg'un bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunda davlatimiz tomonidan olib borilayotgan siyosatimizni shu masalalarga qaratilganligi va bu boradagi islohatlarimiz insonlar salohiyati, ularning dunyoqarashi rivojiga qaratilganligidir.

Bizning maqsadimiz yoshlarda yuksak ma'naviyatni shakllantirish asosida yashash va faoliyat ko'rsatishgina emas, balki shu bilan birga ularda bu tushunchalarni egallash, rivojlantirish va takomillashtirishdir. Bu esa yoshlarda o'z xalqi tarixini, uning madaniyati va vazifalarini chuqurroq bilish va tushunib yetishiga yordamlashadi.

Inson ma'naviyatsiz yashay olmaydi. Ma'naviyat alohida bir inson uchuniga emas, jamiki insoniyat uchun ham, xalq, elat va millat uchun ham, jamiyat taraqqiyoti uchun ham o'ta zarur va muhimdir. Ma'naviyatsiz inson bo'lmaganidek, ma'naviy yetuk, axloqan pok va mukammal insonlarsiz jamiyat va millat ham bo'lmaydi. Ma'naviyat insonga xos bo'lgan ichki ruhiy holatgina emas, balki jamiyat, davlat, millat taraqqiyotining ham asosiy omillaridan biridir.

Adabiyotlar:

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг кенгайтирилган мажлисидаги нутқи. 2023 йил 22-декабр. Тошкент.
2. Тафаккур дурдоналари Алишер Навоий «Sharq» Нашриёт-Матбаа Акциядорлик компанияси бош таҳририяти Тошкент – 2014.
3. Алишер Навоий хайратул-аброр Тошкент Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1989.

РЕЗЮМЕ

Maqolada buyuk mutafakkirlarimiz ilmiy merosida olamni anglash, falsafiy bilim, yoshlar ma'naviyatini shakllantirish, odob, axloq va tarbiyaga doir fikrlar keltirilgan. Olimlar ilmiy merosi bugungi kunda yoshlar ma'naviyatini shakllantirish uchun muhim manba ekanligi aytilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье представлены мысли о миропонимании, философских знаниях, формировании духовности молодежи, нравах, этике и образовании в научном наследии наших великих мыслителей. Говорят, что научное наследие ученых сегодня является важным источником формирования духовности молодежи.

SUMMARY

The article presents thoughts on the understanding of the world, philosophical knowledge, the formation of the spirituality of young people, manners, ethics and education in the scientific heritage of our great thinkers. It is said that the scientific heritage of scientists is an important source for the formation of the spirituality of young people today.